

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΕΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολαίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΟΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αχρητογράφητοι άνθρωποι της Σμόρνης ● ΡΟΔΗ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μαρκσιστικών ● ΠΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΪΜΟΝΑΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλίδης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυριακίδου, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειργιάνου, Μάριος Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλας Πίσσης, Βαγγέλης Σαράφης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Όλγα Κατσιαρόδη-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζηγιάννης, Αννίτα Καπουράνης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

«Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης

ΓΙΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ

doi: [10.12681/mnimon.39707](https://doi.org/10.12681/mnimon.39707)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΟΥΡΓΕΛΗ Γ. (2025). «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης. *Μνήμων*, 40, 93–117. <https://doi.org/10.12681/mnimon.39707>

ΓΙΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ

«ΑΙΤΟΥΜΕΝ ΑΜΕΣΟΝ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΙΝ ΤΟΥΤΟΥ». ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ «ΣΑΤΡΑΠΙΣΚΟΥΣ» ΥΠΑΛΛΗΛΟΥΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ*

Η υποχρεωτική μετακίνηση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα το 1922 σηματοδότησε γι' αυτούς όχι μόνο τη ριζική αλλαγή του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και τη μεταβολή της οικονομικής και κοινωνικής θέσης τους αλλά και την εξάρτηση από τους θεσμούς και τους εκπροσώπους ενός εθνικού κράτους, το οποίο, λόγω των έκτακτων συνθηκών, αναλάμβανε έναν αυξημένο παρεμβατικό ρόλο στη ζωή των πολιτών του.¹ Για την αρωγή και την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία οι κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου εφάρμοσαν πολιτικές σε συνεργασία με τον διεθνή παράγοντα και προώθησαν μέτρα με τα οποία επιχειρήθηκε η αποκατάστασή τους στον αστικό και τον αγροτικό χώρο. Στο πλαίσιο της προσφυγικής πολιτικής οι νεήλυδες είχαν την υποστήριξη του κρατικού μηχανισμού και προνομιακή πρόσβαση σε πλήθος υπηρεσιών, σε εθνικούς και διεθνείς υλικούς και οικονομικούς πόρους. Ο Εθνικός Διχασμός ωστόσο και οι συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις της προηγούμενης δεκαετίας, η οικονομική στενότητα και η πολιτική αστάθεια είχαν αντίκτυπο τόσο στο περιεχόμενο όσο και στον τρόπο εφαρμογής των προγραμμάτων αποκατάστασης: οι παροχές συ-

* Το άρθρο αποτελεί καρπό της μεταδιδακτορικής έρευνας που εκπονήθηκε την περίοδο 2020-2023 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος παρουσιάστηκε στο Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «100 χρόνια Προσφυγικής Παρουσίας: Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός» (Πάντειον Πανεπιστήμιο, 9-10 Δεκεμβρίου 2022) με την εισήγηση: «Προσφυγικοί σύλλογοι και φορείς αποκατάστασης: διεκδικήσεις, αντιπαραθέσεις, συνεργασίες».

1. Ραϊμόνδος Αλβάνος, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2019, σ. 91-92· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2021, σ. 119-125.

νεχώς περιορίζονταν, η γραφειοκρατία ήταν δύσκολα διαχειρίσιμη και οι υπηρεσίες απρόσωπες και εχθρικές, κάνοντας τους πρόσφυγες να αισθάνονται πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των νέων πληθυσμών, η ισχυρή αριθμητική παρουσία τους, οι διεκδικήσεις και η πολιτική ταύτισή τους με τον βενιζελισμό συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της σχέσης τους όχι μόνο με τους γηγενείς αλλά και με τους εκπροσώπους της Διοίκησης. Επηρέασαν τους όρους με τους οποίους συνδιελέγονταν με τον πολυπλόκαμο ελληνικό δημόσιο μηχανισμό.

Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο οι προσφυγικοί σύλλογοι, οι οποίοι συγκροτήθηκαν από τους πρώτους μήνες της άφιξης με κριτήριο την εθνοτοπική συνάφεια (ή και εκείνοι που είχαν συσταθεί κατά τη διάρκεια του πρώτου διωγμού και επαναλειτούργησαν σε νέες πλέον βάσεις), κλήθηκαν καταρχάς να αναλάβουν γραφειοκρατικές αρμοδιότητες και επικουρικές θεσμικές λειτουργίες. Εξουσιοδοτήθηκαν δηλαδή να πιστοποιούν την προσφυγική ιδιότητα και την ταυτότητα των νεών πολιτών και να συμμετέχουν στις υπηρεσίες αποκατάστασης, όπως στα τοπικά παραρτήματα του Ταμείου Περιθάλψεως, σε γνωμοδοτικά συμβούλια για τα ανταλλάξιμα κτήματα, σε εκτιμητικές επιτροπές, σε συμβούλια νομαρχιών για τη στέγαση ή την επίλυση των διαφορών με τους γηγενείς και για τη διανομή αγαθών, καθώς και σε επιτροπές της Εθνικής Τράπεζας και της οργάνωσης των συνοικισμών.² Με τη δύναμη που αντλούσαν από τη συστράτευσή τους με τη βενιζελική παράταξη, λειτούργησαν από νωρίς και ως ομάδες πίεσης προς το κράτος, προστατεύοντας τα προσφυγικά συμφέροντα έναντι των γηγενών και αναπτύσσοντας μια έντονα διεκδικητική δράση απέναντι στις δημόσιες υπηρεσίες και τις επιτροπές περίθαλψης και αποκατάστασης.

Με δεδομένο ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ενιαίο και αδιαφοροποίητο πληθυσμό αλλά περιλάμβαναν απορραγισμένες ή πολυμελείς οικογένειες, αγράμματους, τουρκόφωνους και άπορους βιοπαλαιστές, οι οποίοι αδυνατούσαν να συναλλαγούν απευθείας με τις αρμόδιες υπηρεσίες, οι σύλλογοι αναλάμβαναν να τους εκπροσωπήσουν και όχι μόνο να συντάξουν τις αιτήσεις τους και να προωθήσουν τις υποθέσεις τους αλλά και να τους υπερασπιστούν απέναντι στις απαιτήσεις, τις ιδιοτροπίες και τις δυσλειτουργίες της Διοίκησης. Τα πρόσωπα που στελέχωναν τα διοικητικά τους συμβούλια, διέθεταν μόρφωση, εμπειρία και εξοικείωση με τον δημόσιο μηχανισμό λόγω της υπαλληλικής δραστηριότητάς τους ή των σχετιζόμενων με αυτό επαγγελματικών ενασχολήσεών τους (π.χ. δημοσιογράφοι,

2. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σ. 133, 236, 243.

γιατροί, έμποροι, εργολάβοι). Κάποιοι εξ αυτών είχαν επίσης οικοδομήσει σχέσεις και διασυνδέσεις με τους βενιζελικούς πολιτικούς κύκλους ή είχαν δρομολογήσει την ένταξή τους σε κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα της ελληνικής κοινωνίας λόγω της καταφυγής τους στην Ελλάδα πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Προσαρμοζόμενοι συνεχώς στις εκάστοτε συνθήκες έτσι όπως διαμορφώνονταν στη ρευστή και κρίσιμη για την προσφυγική αποκατάσταση πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, οι σύλλογοι διαμεσολάβησαν μεταξύ προσφυγικών ομάδων και κράτους μεταφέροντας αιτήματα, αλλά και προωθώντας ταυτόχρονα και ιδιοτελή συμφέροντα.

Οι Παλαιοελλαδίτες δημόσιοι υπάλληλοι

Αξιοποιώντας την επιρροή και τη δύναμη που συγκέντρωναν από τις δικαιοδοσίες που τους εκχώρησε εξ αρχής το κράτος στο πλαίσιο της άσκησης της προσφυγικής πολιτικής, οι οργανώσεις αναλάμβαναν να συνδράμουν τα μέλη τους στη διαχείριση του όγκου της γραφειοκρατίας που είχαν δημιουργήσει οι ανάγκες της αποκατάστασης, και να τα προστατεύσουν μεσολαβώντας στη Διοίκηση, η οποία, ειδικά στις Νέες Χώρες, ήταν υποστελεχωμένη και, το κυριότερο, βαθύτατα επηρεασμένη από τον Εθνικό Διχασμό. Ο διοικητικός μηχανισμός περιλάμβανε Παλαιοελλαδίτες αντιβενιζελικούς υπαλλήλους, κατεξοχήν Πελοποννήσιους, οι οποίοι εκλάμβαναν τη μετακίνησή τους στη Βόρεια Ελλάδα καθαρά ως δυσμενή μετάθεση. Κακοπληρωμένοι και συχνά χαμηλών προσόντων, για να ανταποκριθούν στις ιδιαιτερότητες της περιοχής, εμφανίζονταν επιπλέον και προκατειλημμένοι απέναντι στο προσφυγικό στοιχείο.³

Ήδη οι πρώτοι Μικρασιάτες πρόσφυγες του διωγμού του 1914 είχαν βιώσει στις συναλλαγές τους με τις διάφορες υπηρεσίες του κράτους και κυρίως με τις αστυνομικές αρχές⁴ μεγάλη ταλαιπωρία, την οποία προ-

3. Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 107-109.

4. Στο Ηράκλειο, για παράδειγμα, οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν το 1918 για την αδιαφορία των διορισμένων γιατρών, παρά την έξαρση της επιδημίας γρίπης, και για την οικονομική εκμετάλλευση που υφίσταντο από αυτούς. Βλ. Κώστας Ανδριώτης, «Το Ηράκλειο ως χώρος υποδοχής προσφύγων (1914-1920)», *Βενιζελισμός και Πρόσφυγες στην Κρήτη, Πρακτικά Ημερίδας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»*, Ηράκλειο 2008, σ. 82. Για τα προσκόμματα που δημιουργούσε η Αστυνομία Θεσσαλονίκης στην εγκατάσταση των προσφύγων

σπάθησε να μετριάσει η κυβέρνηση που σχηματίστηκε από τον Βενιζέλο το 1917. Σε εγκύκλιό του προς τις αρμόδιες υπηρεσίες, με την οποία ρύθμιζε τον τρόπο περίθαλψης των προσφύγων, ο υπουργός Σπυρίδων Σίμος συμπεριλάμβανε μεταξύ άλλων και συστάσεις προς τους υπαλλήλους για τον ενδεδειγμένο έναντι των προσφύγων τρόπο συμπεριφοράς:

Ιδιαίτερος παρακαλούμεν, να παραγγείλητε εις τους υφ' υμών υπαλλήλους να συμπεριφέρονται προς τους πρόσφυγας μετά της προσηκούσης αβρότητας και εκτελώσι την ανατεθειμένην εις αυτούς υπηρεσίαν προθύμως και ταχέως, προσπαθόντες να προλαμβάνωσι τα δίκαια παράπονα των προσφύγων, εργάζονται δε μετά πραγματικής αφοσιώσεως εις το καθήκον έχοντες υπ' όψει ότι από την επιμέλειαν και τον ζήλον των εξαρτώνται κατά το πλείστον τα ευεργετικά αποτελέσματα των θυσιών εις ας υποβάλλεται το Κράτος προς ανακούφισιν αναξιοπαθούντων αδελφών. Πάντα υπάλληλον μη συμμορφούμενον προς τας οδηγίας παρακαλούμεν να αναφέρητε αμέσως εις ημάς προς αυστηράν τιμωρίαν.⁵

Το «Κατοχυρωτικό» διάταγμα της 23ης Απριλίου 1924 δημιούργησε, θεωρητικά, ένα εξίσου προστατευτικό πλαίσιο για τους νέους προσφυγικούς πληθυσμούς, ωστόσο περισσότερο επιβεβαίωσε τις διακρίσεις παρά τις καταπολεμούσε.⁶ Δεν εξασφάλισε στους πρόσφυγες καμία ουσιαστική προστασία από τους γηγενείς, πολύ περισσότερο από τους υπαλλήλους των υπηρεσιών αποκατάστασης, οι οποίοι αντιμετώπιζοντας τις βόρειες επαρχίες ως «τόπο εξορίας» και τους νέους πολίτες με «αποικιακή νοο-

βλ. το τηλεγράφημα του προέδρου της Επιτροπής Προσφύγων Μ. Νεγρεπόντη προς τον Ελ. Βενιζέλο, 1914, φάκ. 222, τεχμ. 01, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (στο εξής ΑΕΒ), Μουσείο Μπενάκη. Για την προκλητική ουδετερότητα της Αστυνομίας απέναντι στις διώξεις που υφίσταντο οι πρόσφυγες από τον Καύκασο στο Κιλίκις βλ. εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13.5.1922, σ. 3 (<http://refugeeingreece.gr/>).

5. Υπουργείο Περιθάλψεως, *Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, Αθήνα, εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωροπούλου, 1920, σ. 43-44.

6. Πρόκειται για διάταγμα της κυβέρνησης Παπαναστασίου, το οποίο επιχειρούσε να φιμώσει την αντιβενιζελική παράταξη με πρόσχημα την προστασία του αβασίλευτου πολιτεύματος κατά τη διάρκεια της πρώτης κρίσιμης δεκαετίας της λειτουργίας του. Ποινικοποιούσε τη δημόσια έκφραση πλήθους απόψεων, μεταξύ αυτών την περιφρονητική διάκριση των κατοίκων με κριτήριο την καταγωγή, τη γλώσσα ή τη θρησκεία (ΦΕΚ Α', 93/23.4.1924, άρθρο 2, παράγρ. 2, εδάφιο β'). Το διάταγμα τροποποιήθηκε πολλαπλώς και δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1983, σ. 98.

τροπία», χρησιμοποιούσαν την όποια εξουσία διέθεταν για να προβάλλουν ποικίλα προσκόμματα κατά την εξυπηρέτησή τους.⁷ Για τους πρόσφυγες το κράτος, ειδικά στη Βόρεια Ελλάδα, δεν εκπροσωπούνταν από «το άνθος της Διοίκησης», όπως συνιστούσε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου το 1924 σε αγόρευσή του στη Βουλή. Ταυτιζόταν με κάθε χαμηλόβαθμο υπάλληλο με τον οποίο έρχονταν αναγκαστικά σε τακτική επαφή για την περιθάλψη και αποκατάστασή τους και εκλαμβανόταν ως αυταρχικό και άδικο, δυσλειτουργικό και αναποτελεσματικό.⁸

Συχνές ήταν, για παράδειγμα, οι καταγγελίες στον Τύπο για την ολιγωρία, συνήθως σκόπιμη, και την έλλειψη ζήλου από την πλευρά των δημοσίων υπαλλήλων κατά την εξυπηρέτηση των προσφύγων, συμπεριφορές οι οποίες όχι μόνο εξανάγκαζαν τους τελευταίους σε ατελείωτες και άσκοπες ταιλαιπωρίες και συγκρούσεις με τους γηγενείς αλλά και τους στερούσαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν εμπρόθεσμα τα δικαιώματά τους.⁹ Η προσφυγική ιδιότητα από μόνη της αρκούσε για να τους υποβάλει σε απίστευτες δοκιμασίες. Είναι χαρακτηριστικό το παράπονο που έχει αποτυπωθεί σε προφορικές μαρτυρίες για τον τρόπο υποδοχής τους στις κρατικές υπηρεσίες: «Και είναι γεγονός όποτε άκουγαν επίθετο σε -ογλου, σε οποιαδήποτε υπηρεσία, μας απέπεμψαν».¹⁰ Εκμετάλλευση υφίσταντο κατεξοχήν οι αγράμματοι και αλλόγλωσσοι πρόσφυγες, αλλά και όσοι αγροτικώς αποκατεστημένοι κατέφθαναν από ορεινές περιοχές, αναμένοντας μάταια λίγα λεπτά ακρόασης της υπόθεσής τους από προϊσταμένους, οι οποίοι έδιναν προτεραιότητα σε οικείους και εξέχοντα πρόσωπα. Εξίσου μάταιο αποδεικνυόταν το αίτημα κάποιας υπογραφής από νωθρούς και «αστοιχείωτους» υπαλλήλους, οι οποίοι άλλοτε χάνονταν στα διπλανά οινοποτεία και άλλοτε κλείνονταν ανατιολόγητα στα γραφεία τους.¹¹

7. Άλκης Ρήγος, *Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής στη Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα 1987, σ. 346-348 (σημ. 20 και μεροληπτική συμπεριφορά 21)· G. Mavrogordatos, *Stillborn republic*, ό.π., σ. 201, 281.

8. Α. Ρήγος, *Κοινωνικές διαστάσεις*, ό.π., σ. 338.

9. Βλ. σχετικά περιστατικά: εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 21.2.1926, σ. 3, 6.3.1926, σ. 3, 6.2.1930, σ. 3. Βλ. στη στήλη «Μωμογραφήματα» της εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.11.1927, σ. 1, την περιγραφή της δράσης ενός «δικτατορίσκου» υπαλλήλου σε υπηρεσία προσφυγικών υποθέσεων.

10. Νέλλη Μελίδου-Κεφαλά, *Πρόσφυγες από τη Σίλλη Ικονίου: η προσαρμογή ενός πληθυσμού εμπόρων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2015, σ. 122.

11. Εφημ. *Ο Αγών Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, 7.4.1925, σ. 3· εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 21.2.1926, σ. 3, 6.3.1926, σ. 3, 3.1.1929, σ. 1· εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 7.8.1927, σ. 3, 11.9.1927, σ. 3.

Βεβαίως η εμπειρία της κακοδιοίκησης δεν ήταν άγνωστη ούτε στους γηγενείς. Την ίδια περίοδο στη Μακεδονία, για παράδειγμα, υπάλληλοι τραπεζών και κρατικών επιτροπών εκμεταλλεύονταν την αδεξιότητα και απειρία των αγράμματων χωρικών στον χειρισμό των υποθέσεών τους, για να καταπατήσουν τα δικαιώματά τους και να απορρίψουν τις έγγειες διεκδικήσεις τους. Γνωστά φαινόμενα είναι επίσης και η ευκολία με την οποία οι χωροφύλακες προχωρούσαν στην προσωποκράτηση των χρεωμένων αγροτών ή ο υπερβάλλον ζήλος που επιδείκνυαν κατά τη σύλληψή τους, όπως επίσης οι εκβιασμοί που τους ασκούσαν για την άντληση προσωπικών ωφελημάτων.¹² Σε μια αντιστροφή, επίσης, των ρόλων, απότοκη των τοπικιστικών και πολιτικών διαιρέσεων, οι κάτοικοι της Πελοποννήσου είχαν έρθει και αυτοί αντιμέτωποι, μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία το 1917, με την τρομοκρατία και την ταπεινωτική συμπεριφορά των Κρητικών χωροφυλάκων.¹³ Σε αντίθεση όμως με τους πρόσφυγες, οι ντόπιοι είχαν διαμορφώσει τα δικά τους δίκτυα σχέσεων με τους πολιτευτές και είχαν αναπτύξει πρακτικές αντίστασης ή και διαπραγματεύσης των υπαλληλικών αυθαιρεσιών, στις οποίες προσέφευγαν όχι μόνο για να προστατευθούν αλλά και για να προωθήσουν τα ποικίλα αιτήματά τους στην εξουσία. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα, επίσης, που εισέρρεαν σε πολλές περιοχές από τις αρχές του αιώνα, είχαν βελτιώσει σημαντικά την οικονομική θέση των αγροτικών οικογενειών και είχαν ενισχύσει τη φωνή τους απέναντι στις υπηρεσίες με τις οποίες συναλλάσσονταν τακτικά, όπως το Ταχυδρομείο και οι Τράπεζες.¹⁴

Στην περίπτωση όμως των προσφύγων, η μη εξοικείωσή τους με τους μηχανισμούς του ελληνικού Δημοσίου, η έλλειψη γνωριμιών μέσα στις υπηρεσίες και η άγνοια του όγκου της νομοθεσίας που αφορούσε την

12. Ρ. Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες*, ό.π., σ. 97, 102-105.

13. Αχιλλέας Φωτάκης, *Η δημιουργία της Αστυνομίας Πόλεων και η Βρετανική Αποστολή (1918-1932)*, διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Ιστορίας, Αθήνα 2016, σ. 43-44.

14. Για τις μορφές διαμαρτυρίας και τις πρακτικές αντίστασης των αγροτών των σταφιδοπαραγωγικών περιοχών απέναντι στις υπερβάσεις των εκπροσώπων του κράτους, στις αρχές του αιώνα, βλ. Μανώλης Χουμεριανός, *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2000. Για τις αλλαγές που επέφερε η διατλαντική μετανάστευση στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας βλ. Γιώτα Τουργέλη, *Οι Μπρούκλινδες. Έλληνες μετανάστες στην Αμερική και μετασχηματισμοί στις κοινότητες καταγωγής 1890-1940*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2020.

αποκατάστασή τους δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο τη θέση τους. Τους στοίχιζαν σε χρόνο, χρήματα, δικαιώματα και δυνάμεις. Επιρρεπείς στην κατάχρηση της εξουσίας αποδεικνύονταν κυρίως όσοι υπάλληλοι ήταν επιφορτισμένοι με τη χορήγηση δανείων, τη διανομή γης, ζωάρκειας και στέγης, ενώ θύματα κάθε είδους εκμετάλλευσης και εξαναγκασμού έπεφταν κατεξοχήν οι απροστάτευτες γυναίκες.¹⁵ Ανυπεράσπιστοι απέναντι στη διαφθορά, την αναλγησία ή τη μεροληπτική συμπεριφορά υπέρ των γηγενών, άντρες και γυναίκες υπέκυπταν συχνά στις αξιώσεις ή τους εκβιασμούς των εκπροσώπων του κράτους, προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποια παροχή, συναινώντας είτε στη δωροδοκία τους είτε σε έμφυλα ανταλλάγματα.¹⁶

Οι σύλλογοι ως προστάτες των νέων πολιτών

Αυτόκλητοι υπερασπιστές των προσφύγων απέναντι στο κράτος εμφανίζονταν οι σύλλογοι. Τα διοικητικά τους συμβούλια αναλάμβαναν να διαχειριστούν όχι μόνο τα γρανάζια της δαιδαλώδους γραφειοκρατίας αλλά και την απρόβλεπτη συμπεριφορά των χαμηλόβαθμων υπαλλήλων. Μέλη τους συνόδευαν τους πρόσφυγες στις κατά τόπους υπηρεσίες και φρόντιζαν για τη διεκπεραίωση των νόμιμων διατυπώσεων και την προώθηση των φακέλων τους, οι οποίοι σκόνταφταν στον συγκεντρωτισμό, τη διοικητική ανεπάρκεια και τον αυταρχισμό των υπαλλήλων. Η γραφειοκρατία της αποκατάστασης άφηγε περιθώριο για ανάδειξη προστατών με πολιτικές βλέψεις, αλλά και για δραστηριοποίηση διαφόρων ιδιωτών/εργολάβων, με

15. Βλ. τις καταγγελίες από τον Παμμικρασιατικό Σύνδεσμο Χανίων για τη «φάμπρικα» που είχε στήσει στην Κρήτη ο επιθεωρητής Εποικισμού γύρω από τη χορήγηση ανταλλάξιμων κτημάτων και δανείων, εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.3.1928, σ. 1.

16. Στον προσφυγικό Τύπο η εκμετάλλευση των γυναικών υπερπροβαλλόταν. Οι φήμες που μετέφερε, για παράδειγμα, ο δημοσιογράφος του *Προσφυγικού Κόσμου* για τις απαιτήσεις που είχε κάποιος επόπτης συνουκισμού από τις νέες και ωραίες γυναίκες, διανθιζόταν με τις κυνικές εκφράσεις που ο ίδιος φέρεται να χρησιμοποιούσε για αυτές: «Ας είναι καλά ο Κεμάλ που μας έστειλε άφθονες και όμορφες γυναίκες που τις χαιρόμαστε τζάμπα», εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 10.7.1927, σ. 1. Βλ. επίσης τα ποιήματα τα οποία δημοσιεύτηκαν στην καραμανλίδικη διάλεκτο στην εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή*, από το 1924-1927, και τα οποία αποτυπώνουν την τραυματική εμπειρία ανδρών και γυναικών από το ελληνικό Δημόσιο: «Φύγε τώρα, έλα αύριο: Το τραγούδι της άσχημης προσφυγοπούλας», «Ω πρόσφυγα, μην τσιγγουλεύεις τα δάκρυά σου και μην περιμένεις βοήθεια από κανέναν» και «Για τους δημόσιους υπαλλήλους που κάνουν κατάχρηση εξουσίας». Βλ. Evangelia Balta – Aytek Soner Alpan, *Muhacirname, Poetry's voice for the Karamanlides refugees*, Κωνσταντινούπολη, İstos, 2016, σ. 35, 47, 131.

στοχεύσεις συχνά στις προσφυγικές ομολογίες, οι οποίοι συχνά προέρχονταν από τα διοικητικά συμβούλια των συλλόγων ή το υπαλληλικό δυναμικό των Γραφείων Ανταλλαγής. Επρόκειτο για δημοσιογράφους, δικηγόρους, δικολάβους και «γραφεία παρακολουθήσεως και διεκπεραιώσεως πάσης φύσεως προσφυγικών υποθέσεων», τα οποία υπόσχονταν απαλλαγή από το καθημερινό άσκοπο μάζεμα έξω από τις διάφορες υπηρεσίες και το χάσιμο της εργασίας, καθώς επίσης και «αναφορατζήδες», εγγράμματους δηλαδή συμπατριώτες, οι οποίοι παρείχαν κάθε είδους εκδούλευση.¹⁷ Οι εργασίες όλων αυτών των προσώπων αυξάνονταν, κάθε φορά που το κράτος αποφάσιζε να χορηγήσει μια νέα παροχή ή απαιτούσε από τους εκάστοτε δικαιούχους καινούργιες ή αυστηρότερες διατυπώσεις.

Εξίσου σημαντικός όμως ήταν και ο παρεμβατικός ρόλος που αναλάμβαναν τα προσφυγικά σωματεία σε περιστατικά υβριστικής και κακοποιητικής συμπεριφοράς από την πλευρά των εκπροσώπων του κράτους. Η δυσaráεσκεια των γηγενών για τη βενιζελική ταυτότητα των προσφύγων και την προτεραιότητα που είχαν στους κρατικούς πόρους μεταφερόταν στα γραφεία των δημόσιων υπηρεσιών, όπου εσκεμμένα προσβλητικές εκφράσεις έβρισκαν αποδέκτες όσους επιχειρούσαν να διευθετήσουν κάποια υπόθεσή τους.¹⁸ Συνηθισμένο φαινόμενο φαίνεται όμως ότι ήταν και η βιαιότητα με την οποία οι πρόσφυγες εξωθούνταν από τα οικήματα και τις υπηρεσίες ή συλλαμβάνονταν για χρέη.¹⁹ Ο Λ. Ιασονίδης δήλωνε χαρακτηριστικά το 1924 στον κοινοβουλευτικό του λόγο:

17. Στην Αθήνα και τη Δράμα δραστηριοποιούνταν πολλά «Γραφεία Προσφυγικών Υποθέσεων» όπως αυτό του δικηγόρου Ηλία Αργυρόπουλου, πρώην επιθεωρητή Ανταλλαγής και προϊσταμένου του Γενικού Μητρώου, και του σωματειακού παράγοντα Σόλωνα Κρασόπουλου, ο οποίος το 1931 καταδικάστηκε σε 6,5 χρόνια φυλάκιση για πλαστογραφία και υπεξαίρεση προσφυγικών αποζημιώσεων. Βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23.10.1927, σ. 3 και εφημ. *Θάρος Δράμας*, 21.11.1924, σ. 1, 5.5.1931, σ. 4. Για το επάγγελμα του «αναφορατζή» βλ. στη στήλη «Μωμογραφήματα» της εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 9.10.1927, σ. 1.

18. Στην Πάτρα η συσσωρευμένη οργή των προσφυγικών συλλόγων της πόλης κατά του νομάρχη ξεχείλισε, όταν αυτός απευθύνθηκε στον εκπρόσωπό τους Χρήστο Φουρνιάδη με την απαξιωτική έκφραση «Σιχτίρ». Βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 27.4.1930, σ. 4. Για το πολιτικό και το οικονομικό υπόβαθρο της αντιπαράθεσης προσφύγων και παλαιών κατοίκων βλ. Κ. Κατσάπης, «Αντιπαράθεσεις», *ό.π.*, σ. 104-126.

19. Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Αντική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη*, 1994, σ. 116-117. Βλ., ενδεικτικά, καταγγελίες για τις αυθαιρέσεις του αστυνομίου και του ειρηνοδίκη Στυλίδας κατά των προσφύγων, εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.9.1928, σ. 3. Για τους «βασιβουζουκισμούς» των αστυνομικών του Δοξάτου βλ. εφημ. *Θάρος Δράμας*, 1.10.1926, σ. 1.

Ο Εποικισμός συστηματικώς τους υπαλλήλους του τούς στρατολογεί μεταξύ των νευροπαθών ανθρώπων της κοινωνίας. [...] Και αναφέρω έν μόνον παράδειγμα: υπάλληλοι του Εποικισμού, οι Τρουλινός και Πανταζίδης, εν Θεσσαλονίκη, έδειραν ανηλεώς τον πρόσφυγα Μιλτιάδη Παπαδόπουλον και τον κατακύλησαν από τις σκάλες μέχρι του κάτω πατώματος του γραφείου του Εποικισμού. Το γεγονός καταγγέλλη εις την Εισαγγελίαν, αλλά τίποτε δεν έγινε».²⁰

Ο βουλευτής δεν παρέλειψε μάλιστα να εκφράσει την απογοήτευσή του για την ατιμωρησία των υπευθύνων: «ονόματα δειράντων πρόσφυγας, ονόματα εκμεταλλευθέντων την τιμήν των, ονόματα σκαιών και υβριστών εδώσαμεν πολλά. Τιμωρίαν δεν είδομεν».²¹

Οι σύλλογοι ήταν αυτοί οι οποίοι φρόντιζαν να δημοσιοποιούν τα γεγονότα στον Τύπο και να πιέζουν για την απομάκρυνση όσων δημόσιων υπαλλήλων επιδείκνυαν υβριστική ή εχθρική συμπεριφορά.²² Η κινητοποίησή τους είχε αντίκρισμα, αφού αρκετοί ήταν οι υπάλληλοι οι οποίοι παραπέμπονταν στην Εισαγγελία και ελέγχονταν, όχι μόνο για λόγους καταχρήσεων, απάτης και απιστίας, πλαστογραφιών και ζημίωσης του Δημοσίου εξ υπαιτιότητας ή παραλείψεων, αλλά και για καταγγελίες που προέρχονταν από τους πρόσφυγες σχετικά με ανακριβή χρέωση των βιβλιαρίων τους, κατακράτηση ειδών, εκβιασμό, δωροληψία και εκμετάλλευση.²³

Η πολεμική των συλλόγων στρεφόταν και εναντίον εκείνων, οι οποίοι, κατά τη γνώμη των προσφύγων, τηρούσαν «αντιπροσφυγική στάση». Εκμεταλλευόμενοι την προνομιακή πρόσβαση που είχαν στη βενιζελική πα-

20. Νίκος Ανδριώτης (επιμ.), *Λεωνίδα Ιασονίδη. Η εγκατάσταση των προσφύγων (1924)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου III,5, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015, σ. 30-31.

21. Στο ίδιο, σ. 30.

22. «Διαμαρτυρόμεθα εντονότατα διά σατραπισμούς υπό Διευθυντού Υπ/τος Εθνικής Τραπέζης. [...] Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου προς πρόληψιν δυσσεβών συνεπειών». Τηλεγράφημα εκ Καβάλας προς τον Πρόεδρον Κυβερνήσεως, αριθμ. 244 τη 2.12.1927, φάκ. 976, «Υπουργείον Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως. 1927», Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (στο εξής ΑΠΓΠ), ΓΑΚ.

23. Βλ. σχετικές καταγγελίες στη δυτική Μακεδονία στο Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση*, ό.π., σ. 117. Βλ. ενδεικτικά τον πίνακα με τους 63 χαμηλόβαθμους υπαλλήλους της Υπηρεσίας Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας (επιστάτες, αποθηκάρχους, λογιστές, γραφείς, ελεγκτές, επιμελητές), οι οποίοι παραπέμφθηκαν στην Εισαγγελία με διάφορες κατηγορίες. «Πίνακας Α1 των παραπεμφθέντων εις την Εισαγγελίαν υπαλλήλων από του Ιανουαρίου 1924 και εντεύθεν», φάκ. 978 «Επιτροπής Αποκαταστάσεως», ΕΑΠ – Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων, ΑΠΓΠ, ΓΑΚ.

ράταξη, καθώς και τη θεσμική εξουσία που απολάμβαναν, οι επικεφαλής τους πίεζαν με απειλή παραιτήσεων από επιτροπές και με ανακοινώσεις στον Τύπο, για ανάκληση αποφάσεων τις οποίες θεωρούσαν αυθαίρετες και επιζήμιες για τους πρόσφυγες.²⁴ Εργαλειοποιώντας όμως παράλληλα την προσφυγική ιδιότητα, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν προνομιακή πρόσβαση στο Δημόσιο και ευνοϊκή μεταχείριση από τους εκπροσώπους του, ακόμα και εις βάρος των γηγενών. Οποιαδήποτε λοιπόν άρνηση από την πλευρά της Διοίκησης να ικανοποιήσει κάποιο αίτημά τους, ακόμα και όταν ήταν δικαιολογημένη, προβαλλόταν από τους ίδιους ως πολιτική διακρίσεων, αποδιδόταν στις εναντίον τους προκαταλήψεις και συνδεόταν με τον ανταγωνισμό με άλλες κοινωνικές ομάδες.²⁵ Σε αυτή την περίπτωση τα διοικητικά συμβούλια των συλλόγων δεν δισταζαν να παρακάμπτουν τις τοπικές αρχές και να απευθύνουν τα αιτήματά τους απευθείας στα υπουργεία ή στον ίδιο τον πρωθυπουργό, κίνηση η οποία σε κάθε περίπτωση συνιστούσε επίδειξη δύναμης και ταυτόχρονα προειδοποίηση για την πρόθεσή τους να πετύχουν το μέγιστο δυνατό.²⁶

24. Βλ. ομαδική αποχώρηση των αντιπροσώπων των προσφυγικών συλλόγων της Δράμας από το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Ανταλλαγής ως αντίδραση στην άρνηση του οικονομικού εφόρου και διευθυντή του Γραφείου Ανταλλαγής να εκτελέσουν απόφαση σύμπτυξης ανταλλάξιμου καταστήματος, η οποία είχε ληφθεί κατά πλειοψηφία, εφημ. *Αγών Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, 5.6.1925, σ. 4, 6.6.1925, σ. 3, 4. Στο Ηράκλειο η Παμπροσφυγική Οργάνωση παρέδιδε τα κλειδιά της στον νομάρχη αντιδρώντας στη συμπεριφορά του προϊσταμένου Εποικισμού, βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 27.11.1927, σ. 4. Στην Αμφιλοχία προσφυγική ομάδα διαμαρτυρόταν απευθείας στον Βενιζέλο, το 1932, για την ανάληψη στάση του τοπικού οικονομικού εφόρου, ο οποίος παρά την αντίθετη διαταγή της κυβέρνησης απαιτούσε την καταβολή φόρου για το παλιό κτήριο στο οποίο διέμεναν επί μία και πλέον δεκαετία. Αίτησις Προσφύγων Αμφιλοχίας, 10.8.1932, φάκ. 74, τεχμ. 12-13, ΑΕΒ, Μουσείο Μπενάκη.

25. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι, Mouton & Co, 1962, σ. 202-204.

26. Στην Κέρκυρα το 1923 η Νομαρχία αναγκαζόταν να απολογηθεί στο Υπουργείο Υγιεινής για τις παροχές της προς τους πρόσφυγες του νησιού, ύστερα από τα παράπονα τα οποία ο σύλλογός τους είχε εκφράσει απευθείας στον υπουργό και τις πιέσεις του για βελτίωση της κατάστασής τους. Βλ. Σπύρος Μουρατίδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου, και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005, σ. 210. Στην Πάτρα η δημοτική αρχή εξέφραζε τη δυσαρέσκειά της προς τους εκπροσώπους του Τρίτου Προσφυγικού Συννοικισμού της πόλης για την παράκαμψή της και την προσφυγή σε πολιτικούς της Αθήνας, προκειμένου να προωθήσουν τα σχέδια ανέγερσης σε σημείο το οποίο η ίδια θεωρούσε εντελώς ακατάλληλο. Βλ. Συνεδρίασις της 2ας Ιουλίου 1930 στο: Βασίλης Λάζαρης (επιμ.), *Η Πατραϊκή Δημορχία στο β' τέταρτο του 20ού αιώνα*,

Φυσικά στις υπηρεσίες αποκατάστασης απασχολούνταν όχι μόνο Παλαιελλαδίτες αλλά και πρόσφυγες υπάλληλοι, συνήθως ως έκτακτοι και σε ποσοστό συμμετοχής που σίγουρα δεν αναλογούσε στο σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού.²⁷ Ήταν ωστόσο οι πρώτοι που απολύονταν μαζικά, όπως διαμαρτύρονταν οι σύλλογοι, παρά τις διοικητικές ανάγκες που υπήρχαν και τα αυξημένα προσόντα που διέθεταν. Οι πληροφορίες που διαχέονταν μέσα από τον προσφυγικό κυρίως Τύπο, ότι αυτοί γρήγορα αντικαθίσταντο από γηγενείς, οι οποίοι συνήθως ήταν διπλοθεσίτες και μονοπωλούσαν τις θέσεις των προϊσταμένων στη Διεύθυνση Ανταλλαγής χάρη στις πολιτικές δικτυώσεις τους, προκαλούσαν το προσφυγικό κοινό αίσθημα. Εγείρονταν ζητήματα δικαιοσύνης απέναντι στο προσφυγικό στοιχείο, το οποίο αναζητούσε μέσα βιοπορισμού και ήθελε αξιοκρατία, αφού η γνώση του τουρκικού δικαίου και των προσφυγικών ιδιαιτεροτήτων θα έπρεπε κατά τη γνώμη τους να δίνει προβάδισμα στους πρόσφυγες, ειδικά στους νομομαθείς.²⁸

Οι πρόσφυγες υπάλληλοι δεν απαλλάσσονταν βέβαια ούτε αυτοί από την αξιολόγηση του ήθους τους και της ικανότητάς τους να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους. Μεταξύ αυτών, όπως σχολιαζόταν στον Τύπο, δεν έλειπαν οι «απρόκοποι», οι «ανάξιοι», οι «αχαϊρευτοι» και οι «αργόμισθοι», οι οποίοι επίσης με μέσο και χωρίς προσόντα είχαν διεισδύσει σε κάποιο Γραφείο Ανταλλαγής, χωρίς να καταφέρνουν να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της υπηρεσίας τους.²⁹ Η συμμετοχή των προσφύγων στο Δημόσιο αναμενόταν γενικά ότι θα λειτουργούσε υπέρ των προσφυγικών υποθέσεων,³⁰ ωστόσο συχνά εκφράζονταν διαμαρτυρίες ότι κάποιοι από αυτούς, αντί να προστατεύουν τα συμφέροντα συνολικά των συμπατριωτών τους δρούσαν μεροληπτικά, αν όχι υπέρ οικείων, σίγουρα υπέρ των εθνοτοπικών ομάδων τους. Το επιχείρημα το οποίο επικαλούνταν ο Πόντιος διευθυντής

1926-1951. Από τα σωζόμενα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, Πάτρα 2008 (<http://refugeeingreece.gr/>).

27. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σ. 180-182.

28. Εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 10.7.1927, σ. 1, 16.10.1927, σ. 4, 30.10.1927, σ. 1, 21.11.1927, σ. 2. Βλ. σχολιασμό του θέματος στη Βουλή από τον Λ. Ιασονίδη: Ν. Ανδριώτης, *Λεωνίδας Ιασονίδης*, ό.π., σ. 45.

29. Βλ. στη στήλη «Μωμογραφήματα» της εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 18.12.1927, σ. 1, κριτική για την καταπιεστική συμπεριφορά των προσφύγων υπαλλήλων, με τίτλο «Αντάμ Ολμαγιατζάκσιν!...» (= εσύ δεν θα γίνεις άνθρωπος!).

30. Βλ. για παράδειγμα τη συμβολή προσφύγων-αστυνομικών στην εξιχνίαση σπείρας πλαστογράφων προσφυγικών δηλώσεων, στην οποία εμπλέκονταν σωματειακοί παράγοντες, εφημ. *Εμπρός*, 15.5.1927 (<http://refugeeingreece.gr/>).

του Προσφυγικού Νοσοκομείου Δράμας, για να αντικρούσει την καταγγελία ότι εξυπηρετούσε μόνο Πόντιους πρόσφυγες, επιβεβαίωσε ακριβώς ότι οι ισχυρές τοπικές ταυτότητες των προσφύγων επηρέαζαν σε αρκετές περιπτώσεις τη λειτουργία του Δημοσίου καθιστώντας τη διατήρηση ισορροπιών μεταξύ των προσφυγικών ομάδων μια ιδιαιτέρως λεπτή υπόθεση:

Η Διεύθυνσις του Νοσοκομείου δηλοί ότι ισταμένη υπεράνω στενών τοπικιστικών αντιλήψεων και έχουσα πλήρη συναίσθησιν των καθηκόντων αυτής δεν ήτο δυνατόν να δεικνύη προτίμησιν εις τους προσερχομένους ασθενείς, ους άλλως τε εξετάζουσι και εισάγουσιν οι τμηματάρχαι ιατροί του Νοσ/μείου εξ ων οι δύο είνε Θράκες και ο είς Πόντιος.³¹

Οι πρόσφυγες υπάλληλοι δεν κινούνταν πάντα στο πλαίσιο της νομιμότητας, όπως καταδεικνύουν οι καταγγελίες για ενεργητική συμμετοχή τους σε κυκλώματα ή για συγκαλύψη καταχρήσεων των προσφυγικών επιτροπών, συλλόγων και συνεταιρισμών.³² Σε κάποιες περιπτώσεις πράγματι η παρουσία τους σε δημόσιες θέσεις λειτουργούσε και αντίστροφα, εναντίον των προσφυγικών δικαιωμάτων. Ακόμα και αυτοί, όταν αναλάμβαναν κάποια θέση εξουσίας, μετατρέπονταν σε καταπιεστές των αδύναμων, εκμεταλλευόμενοι τη δύναμή τους και την προστασία από διάφορες προσφυγικές ομάδες και πολιτικούς κύκλους. Το 1927 οι επώνυμες καταγγελίες ενός πρόσφυγα προς τον υπουργό Εσωτερικών εναντίον του διευθυντή του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βερροίας, ενός τουρκόφωνου γιατρού από το Βουδούριο της Μικράς Ασίας, περιέγραφαν συμπεριφορές και πρακτικές οι οποίες χαρακτήριζαν εξίσου τους γηγενείς και τους πρόσφυγες υπαλλήλους: απουσία του διευθυντή από την υπηρεσία του, όχι όμως από το ιδιωτικό ιατρείο του στο οποίο ιδιοτελώς κατηύθινε τους ασθενείς πρόσφυγες, υπεξαίρεση νοσοκομειακών προμηθειών και αναρρίχηση του σε θέση ευθύνης παρά τις αμφίβολες ιατρικές σπουδές του. Η έκκληση του πολίτη για διερεύνηση της υπόθεσης και απομάκρυνση του υπαλλήλου αναδείκνυε τα περιθώρια που άφηνε ο δημόσιος μηχανισμός για διείσδυση στους κόλπους του καταχραστών και εκμεταλλευτών, ανεξαρτήτως καταγωγής: «Πρέπει επί των ημερών σας κ. Υπουργέ πολλά τοιαύτα να εξετασθούν να διαλευκανθούν να λείψουν τοιούτοι κομπογιαννίται μακράν νοσοκομείων οίτινες ως κόρακες αδηφάγοι κατατρώνουσι τα σαρκία της προσφυγικής περιουσίας και του Κράτους».³³

31. Εφημ. *Ο Αγών Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, 28.3.1925, σ. 4.

32. Βλ. «Πίνακα Α1 των παραπεμφθέντων εις την Εισαγγελίαν υπαλλήλων», ό.π.

33. Εκ Πόντου Γεώργ. Σιδηρόπουλος κάτοικ. Βερροίας προς τον Υπουργόν των Εσωτερικών, Βέρροια 21.9.1927, σ. 3, φάκ. 976, «Υπουργείον Προνοίας. 1927», ΑΠΓΠ, ΓΑΚ.

Τα όρια της δύναμης των συλλόγων

Η αντίδραση των εθνοτοπικών συλλόγων σε ανάρμοστες και άδικες υπαλληλικές συμπεριφορές φαίνεται ότι ήταν αποτελεσματική, γεγονός που ενίσχυε τη διαπραγματευτική τους δύναμη απέναντι στους φορείς ακόμα περισσότερο. Στο στόχαστρό τους έμπαιναν αρχικά επόπτες συνοικισμών και επιστάτες εποικισμού, αστυνομικά όργανα, διευθυντές νοσοκομείων αλλά και νομάρχες, προϊστάμενοι των Εποικιστικών Γραφείων και των συνεργείων διαχείρισης ανταλλάξιμων κτημάτων της Εθνικής Τράπεζας. Η συσπείρωση των προσφύγων σε ευρύτερα σωματειακά σχήματα, όπως παμπροσφυγικές και ομοσπονδιακές οργανώσεις, η οποία παρατηρείται προς τα μέσα της δεκαετίας του 1920, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση του πεδίου της δράσης και των διεκδικήσεών τους. Η δημιουργία συνοικισμών, η ανάδυση νέων πεδίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, που ρυθμίζονταν πλέον από την ΕΑΠ και την Εθνική Τράπεζα, και η πρόταξη αναγκών, η ικανοποίηση των οποίων απαιτούσε νέους συνεργατικούς τρόπους διαχείρισης, επέτρεψαν την ανάδειξη ισχυρών οργανώσεων, παρεμβατικών σε κεντρικό επίπεδο.

Είναι χαρακτηριστικές, για παράδειγμα, οι συχνές υποδείξεις τους για κατάληψη καίριων θέσεων στην άσκηση προσφυγικής πολιτικής από επιφανείς συμπατριώτες τους. Το 1925 η Ένωσις Εμπόρων Καταστηματαρχών της Νέας Ιωνίας, εκπροσωπώντας όλους τους εθνοτοπικούς συλλόγους του πολυπληθούς αυτού προσφυγικού συνοικισμού, πρότεινε σε επιστολή της προς τον ίδιο τον πρωθυπουργό για τη θέση του διευθυντή Ανταλλαγής τον Ευάγγελο Χατζηγιωάννου, δικηγόρο, πρώην βουλευτή και γενικό πρόξενο. Η νομική παιδεία, η πολιτική εμπειρία, η προσφυγική ιδιότητα και η προσφορά του προς το έθνος και τους συμπατριώτες του προτάσσονταν στα προσόντα, στα οποία θα έπρεπε κατά τη γνώμη τους να στηριχτεί η επιλογή του νέου διευθυντή από την κυβέρνηση.³⁴

Παράλληλα, παρακολουθώντας στενά το έργο της Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής, οι προσφυγικές ομοσπονδίες έστρεφαν την κριτική τους εναντίον των υψηλόβαθμων στελεχών της. Η δυσaréσκειά τους για τις αυθαίρετες προσφυγές της υπηρεσίας στις αποφάσεις των Πρωτοβάθμιων Εκτιμητικών Επιτροπών και για τις αντιφατικές γνωμοδοτήσεις στις δηλώσεις που είχαν υποβάλει οι αστοί πρόσφυγες για την εγκαταλειμμένη περιουσία τους, κυρίως όμως για τη χρονίζουσα διαδικα-

34. Ένωσις Εμπόρων καταστηματαρχών Ν. Ιωνίας προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Αθήνα 20.3.1925, ΑΠΓΠ, ΓΑΚ [παρατίθεται στο Λουκάς Χριστοδούλου, *Η ιστορία των σωματείων της Νέας Ιωνίας από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση (1923-1974)*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπαλτά, 2014, σ. 630].

σία της αποζημίωσής τους με τη δημιουργία διαφορετικών Μητρώων Ανταλλαξιμών Δικαιούχων και την εκχώρηση άνισων δικαιωμάτων,³⁵ βρήκαν εύκολο στόχο στα τέλη της δεκαετίας του 1920 τον διευθυντή της, Κωνσταντίνο Μητρομελέτη. Η αντικατάσταση του τελευταίου από την κυβέρνηση Βενιζέλου, τον Ιούνιο του 1929, από τον Μίνωα Γερακάρη δεν ήταν εύκολη, αν ληφθεί υπόψη ότι η εναντίον του πολεμική είχε ξεκινήσει τουλάχιστον ένα χρόνο πριν. Φαίνεται ότι η απόφαση δεν είχε τιμωρητικό χαρακτήρα αλλά ήταν μάλλον κατευναστική προς το εξαγριωμένο προσφυγικό στοιχείο, αφού η απομάκρυνσή του συνοδεύτηκε από ριζική αναδιοργάνωση της Διεύθυνσης, ενώ ο Μητρομελέτης μετακινήθηκε σε άλλες, εξίσου υψηλόβαθμες θέσεις. Η αντικατάσταση σε σύντομο χρονικό διάστημα και των επόμενων διευθυντών, παρά την πλούσια προϋπηρεσία τους στην προσφυγική αποκατάσταση, δείχνει ότι το πρόβλημα εντοπιζόταν –από την κυβέρνηση τουλάχιστον– όχι τόσο στα πρόσωπα όσο στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της ίδιας της υπηρεσίας και στην αδυναμία της να ανταποκριθεί στο μέγεθος του εγχειρήματος που είχε αναλάβει.³⁶

Η δύναμη των προσφυγικών συλλόγων φαίνεται πάντως ότι δεν ακούσε και για να καθορίσει ποια νέα πρόσωπα θα διαδέχονταν τους μετακινηθέντες. Έτσι, η πρότασή τους για την επιλογή στη θέση του Μητρομελέτη του προσφυγικής καταγωγής Αθανάσιου Πρωτονοταρίου, δικηγόρου και επιθεωρητή Ανταλλαγής, δεν εισακούστηκε από τον Βενιζέλο, ο οποίος προτίμησε τον Κρητικό Μίνωα Γερακάρη. Αλλά και στις επόμενες αντικαταστάσεις των διευθυντών Ανταλλαγής προκρίθηκαν κυρίως Παλαιοελλαδίτες όπως ο Μανιάτης Θεόδωρος Θεοδωρακέας και ο Θεσσαλός Κώστας Μιχάλης.³⁷ Φαίνεται ότι οι επιλογές του Βενιζέλου στην τοποθέτηση των ανώτατων δημοσίων υπαλλήλων υπάκουαν στα ίδια κριτήρια με εκείνα που ίσχυσαν για τη χορήγηση κομματικού χρίσματος σε υποψήφιους πρόσφυγες δημάρχους και βουλευτές, δηλαδή την ανάγκη διατήρησης ισορροπιών με την Παλαιά Ελλάδα και τους γηγενείς, την πρόθεση αξιοποίησης στελεχών δοκιμασμένων στη Διοίκηση από την

35. Αθανάσιος Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, Τύποις «Πυρσού» Ανων. Εταιρίας, 1929, σ. 131-132.

36. Εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 20.10.1929, σ. 3, 2.2.1930, σ. 4, 9.2.1930, σ. 1. Βλ. και «Έκθεση πεπραγμένων του Υπουργείου Γεωργίας σχετικά με το ζήτημα της αποζημίωσης των ανταλλαξιμών», Αύγουστος 1930, σ. 1, φάκ. 0003, τευχ. 0012, ΑΕΒ, Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜ).

37. Βλ. βιογραφικά των Γερακάρη, Θεοδωρακέα και Μιχάλη στην εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.6.1929, σ. 1, 27.10.1929, σ. 3 και 9.2.1930, σ. 1, αντίστοιχα.

προηγούμενη δεκαετία της διακυβέρνησής του και γενικά την προτίμηση προσώπων από τον στενό κύκλο των συνεργατών του.

Από την πλευρά τους τα στοχοποιημένα κρατικά στελέχη, όταν δεν απαντούσαν με μηνύσεις («επί εξυβρίσει»), έσπευδαν να ανασκευάσουν τα δημοσιεύματα ή να προσεταιριστούν μέλη των συλλόγων, για να αποσείσουν τις εναντίον τους καταγγελίες, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις υποκινούνταν και από ιδιοτέλεια.³⁸ Στη Δράμα, για παράδειγμα, η τοπική εφημερίδα *Θάρρος* άφηνε υπονοούμενα ότι οι συνεχείς αντικαταστάσεις των προϊσταμένων του Γεωργικού Γραφείου του Εποικισμού, το 1924 και το 1925, είχαν υποκινήθει από τα προσωπικά συμφέροντα των επικεφαλής των προσφυγικών συλλόγων, και συγκεκριμένα του αντιπροέδρου του Συλλόγου των Ποντίων και Καυκασίων και υπαλλήλου του Εποικισμού, ο οποίος προσέβλεπε ο ίδιος στη θέση του προϊσταμένου, και του προέδρου των Θρακών, ο οποίος λειτουργούσε τιμωρητικά, επειδή ως εκδότης δεν είχε εξασφαλίσει σύμβαση για δημοσίευση των ανακοινώσεων του Εποικισμού στην εφημερίδα του.³⁹ Το 1924 ο μετατεθείς από την ίδια πόλη νομάρχης Θρασύβουλος Μάλλης άφηνε αιχμές, λίγο πριν την αναχώρησή του από την υπηρεσία, για τις ενέργειες των συλλόγων, ταυτόχρονα όμως διακήρυττε την πίστη του στη διαμορφωτική δύναμη του νόμου πάνω στους νέους πολίτες. Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά:

Υπό την νέαν της ως πληθυσμόν σύστασιν οι δημόσιοι υπάλληλοι εκλήθημεν να συνεισφέρωμεν το σπουδαιότερον στοιχείον επιτυχίας, και το στοιχείον αυτό είνε η διδασκαλία των νέων κατοίκων εις το να σέβωνται τον Νόμον και να προσαρμόζωνται προς τας επιταγάς του. Εις την εκπλήρωσιν του προορισμού μας, θα συναντήσωμεν δυσχερείας και αντιδράσεις από μέρους εκείνων οίτινες είτε από άγνοιαν είτε από έλλειψιν προσαρμογής προς νέον περιβάλλον, νομίζουν ότι δύνανται να είνε επικρατέστεροι της κρατικής βουλήσεως.⁴⁰

Οι σύλλογοι πάντως δεν παρέλειπαν να εκδηλώνουν τη συμπαράστασή τους στα πρόσωπα τα οποία συνεισέφεραν στην προσφυγική υπόθεση.

38. Εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 9.7.1925, σ. 3· εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21.8.1927, σ. 3.

39. Εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 19.7.1924, σ. 1, 15.7.1925, σ. 1. Για τα οικονομικά συμφέροντα που αναπτύσσονταν στις εφημερίδες από τις ανάγκες των υπηρεσιών να ενημερώνουν το προσφυγικό κοινό για τις παροχές και για τις προϋποθέσεις κάρπωσής τους και για το πώς αυτά επηρέαζαν την ανεξαρτησία και την αντικειμενικότητα του Τύπου, βλ. το άρθρο του Πελοπίδα Πινάτση στην εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 12.11.1927, σ. 1, 2.

40. Εφημ. *Θάρρος Δράμας*, 29.5.1924, σ. 1.

Καθώς θεωρούσαν τέτοιες περιπτώσεις οάσεις «εις την υπάρχουσαν Σαχάραν της υπαλληλικής ασυνειδησίας»,⁴¹ έσπευδαν να προβάλλουν με ονομαστικούς επαίνους στον Τύπο το ήθος και την προσφορά τους, ειδικά στη διευθέτηση εκκρεμών ζητημάτων όπως η στέγαση ή η καταβολή των αποζημιώσεων, ενθαρρύνοντας τη γενίκευση της συμπεριφοράς αυτής στο Δημόσιο. Η απόφαση της μετάθεσης τέτοιων υπαλλήλων σε άλλους νομούς δημιουργούσε αναστάτωση στις προσφυγικές ομάδες και προκαλούσε δυναμικές κινήσεις συμπαρατάστασης από την πλευρά των συλλόγων τους, παρόλο που τελικά οι παρεμβάσεις τους αυτές δύσκολα φαίνεται ότι άλλαζαν τη βούληση της κυβέρνησης.⁴²

Η προσφυγική αυτοοργάνωση φαίνεται ότι ενδυναμωνόταν σε αρκετές περιπτώσεις και μέσα από τις ποικίλες συνέργειες που ανέπτυσαν τα διοικητικά συμβούλια τόσο με στελέχη όσο και με χαμηλόβαθμους υπαλλήλους των φορέων αποκατάστασης. Προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί, οι οποίοι στα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχαν εξασφαλίσει απαλλοτριώσεις που προορίζονταν όμως για κερδοσκοπική εκμετάλλευση και όχι για εξυπηρέτηση των στεγαστικών αναγκών των μελών τους,⁴³ προνομιακή παραχώρηση «εις μεγαλοσχήμονας» πρόσφυγες ανταλλάξιμων κτημάτων ή οικιών στους ανεγερθησόμενους συνοικισμούς, με πλάγια μέσα,⁴⁴ όπως επίσης και απόπειρες, κατεξοχήν από σωματειακούς παράγοντες –σε κάποιες περιπτώσεις πετυχημένες–, πρωτοκόλλησης εκπρόθεσμων δηλώσεων για εγκαταλελειμμένες περιουσίες στα βιβλία Εκτιμητικών Επιτροπών που είχαν ήδη παραδοθεί στα Γραφεία Ανταλλαγής,⁴⁵ μαρτυρούσαν ότι οι σχέσεις συλλόγων και δημοσίων υπαλλήλων δεν ήταν

41. «Ένας Υπάλληλος», εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.10.1927, σ. 1.

42. Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση*, ό.π., σ. 117. Βλ. την κινητοποίηση των συλλόγων Δράμας για την αναστολή της μετάθεσης του διευθυντή της Διοίκησης Χωροφυλακής, εφημ. *Θάρος Δράμας*, 28.10.1928, σ. 1. Βλ. την ευαισθητοποίηση του προσφυγικού κόσμου της Κέρκυρας γύρω από το ζήτημα της απομάκρυνσης του αρχισυνταγματάρχη (sic) στρατολογίας, Σπ. Μουρατίδης, *Πρόσφυγες*, ό.π., σ. 219.

43. Αίτησις Σταύρου Αργυροπούλου και Γεωργίου Περιβόλου προς την Αυτού Εξοχότητα τον Κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Αθήνησι, 16.8.1926, φάκ. 983, «Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων», ΑΠΓΠ, ΓΑΚ.

44. Βλ. στο Ηράκλειο τις καταγγελίες για αυθαιρεσίες και χρηματισμό των μελών της Επί της Αστικής Εγκαταστάσεως Επιτροπής, η οποία είχε συγκροτηθεί από δημόσιους υπαλλήλους και προσφυγικούς παράγοντες της πόλης, εφημ. *Νέα Εφημερίς*, 22 και 23.5.1924 (<http://refugeesingreece.gr/>).

45. Γιώτα Τουργέλη, «Προσφυγικοί σύλλογοι και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης: στρατηγικές διαπραγματεύσεως της προσφυγικής πολιτικής του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 23 (υπό έκδοση).

πάντα ανταγωνιστικές και εχθρικές αλλά αμφίδρομες και αλληλοτροφοδοτούμενες από κοινά ιδιοτελή συμφέροντα και ατομικές στοχεύσεις.

Η επιβολή του παρεμβατικού κράτους

Η εργαλειοποίηση της προσφυγικής ιδιότητας από όσους διαμεσολαβούσαν τα προσφυγικά αιτήματα στους εκπροσώπους του κράτους, με στόχο την εξασφάλιση ευνοϊκής μεταχείρισης, και η εκδικητική τους συμπεριφορά, όταν δεν τα κατάφερναν, ενθάρρυναν τις φωνές που ζητούσαν την επιβολή του κράτους και τον έλεγχο της προσφυγικής αυτοοργάνωσης. Η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Θάρος της Δράμας* ήταν μεταξύ αυτών που ασκούσαν συχνά κριτική στις ενέργειες των συλλόγων και στην αναρχία που εξέθρεφαν:

[Ο]ι προσφυγικοί σύλλογοι ιδρύθησαν υπό του κράτους ίνα ούτοι ενισχύωσι τους υπαλλήλους της Πολιτείας εις το έργον της παρηγορίας και αποκαταστάσεως των προσφύγων ουχί δε διά να επικαθίσουν κάθε κρατικού οργανισμού, με αξιώσεις διακανονισμού παρ' αυτών της γενικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.⁴⁶

Οι αυθαιρεσίες, όπως διαφαινόταν, είχαν και άλλη φορά κατεύθυνση και το κράτος αναγκαζόταν να παρέμβει για να οριοθετήσει το πεδίο δράσης των προσφυγικών συλλόγων και να προστατεύσει τόσο τα στελέχη του όσο και την απρόσκοπτη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών. Υπάλληλοι οι οποίοι, επειδή δεν επαρκούσαν στις υπηρεσίες, υπερέβαιναν εαυτούς για να ανταποκριθούν στον φόρτο εργασίας, έρχονταν αντιμέτωποι με διάφορους κινδύνους,⁴⁷ μεταξύ αυτών και με τις ακρότητες πολλών σωματειακών παραγόντων. Ο Τύπος αποκαλούσε υποτιμητικά ως «προσφυγοπατέρες» τα προβεβλημένα αυτά στελέχη των συλλόγων, τα οποία επιδίωκαν να υπάρχουν ανοιχτά προσφυγικά ζητήματα για να προβάλλονται στους συμπατριώτες τους ως ισχυρά πρόσωπα, ικανά να τους προστατεύουν και να διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις τους.

Στο στόχαστρο του κράτους και της ΕΑΠ είχε θεθεί καταρχάς μια δραστηριότητα των προσφυγοπατέρων, η οποία ανέτρεπε τα εποικιστικά

46. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 27.4.1924, σ. 3.

47. Ο Αιλιανός, για παράδειγμα, επισήμαινε τις μεταδοτικές ασθένειες στις οποίες εξετίθεντο οι υπάλληλοι που είχαν επιφορτιστεί με την περίθαλψη των προσφύγων της πρώτης περιόδου, την υπερκόπωση και τις νευρικές διαταραχές, από τις οποίες κάποιος υπέφεραν, λόγω της πίεσης να τους εξυπηρετήσουν. Βλ. Μιχαήλ Χρ. Αιλιανός, *Το έργον της ελληνικής Περιθάλψεως*, Έκδοσις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικού, Αθήνα 1921, σ. 130-134.

σχέδιά τους: η αυθαίρετη μετακίνηση προσφυγικών ομάδων από μεθοριακές περιοχές στις πόλεις. Αν και οι πρόσφυγες επικαλούνταν τις δυσμενείς κλιματολογικά και μορφολογικά συνθήκες και το υψηλό κόστος διαβίωσης ως λόγο εγκατάλειψης των ανταλλάξιμων κτημάτων που τους είχαν δοθεί, οι κρατικοί φορείς αποκατάστασης παρουσίαζαν τις μετακινήσεις αυτές ως υποκινούμενες από επιτήδειους παράγοντες, οι οποίοι εξασφάλιζαν προσωπικές αμοιβές κατ' αποκοπήν, που κυμαίνονταν από 2.500 έως 4.000 δραχμές ανά οικογένεια, ισχυριζόμενοι ότι διέθεταν γνωριμίες στον Εποικισμό και ασφαλείς πληροφορίες για ευκαιρίες εγκατάστασης σε καταλληλότερες περιοχές.⁴⁸ Καθώς εξαρτούσαν την προσαρμογή των νέηλυδων στην ύπαιθρο αποκλειστικά από τις ηγετικές ικανότητες των εκπροσώπων τους, το κράτος και η ΕΑΠ έσπευδαν να χρεώσουν στους τελευταίους την έλλειψη πειθαρχίας και την απροθυμία συνεργασίας με τις υπηρεσίες.⁴⁹ Η απαγόρευση μετακίνησης χωρίς άδεια, η απειλή για στέρηση της κρατικής αρωγής και ο εντοπισμός και η σύλληψη των μεσαζόντων απέβλεπαν στη συγκράτηση της ομαδικής φυγής και στον έλεγχο της κινητικότητας των προσφυγικών ομάδων.⁵⁰ Από την πλευρά των μετακινούμενων, ωστόσο, η αφήφηση των κρατικών απαγορεύσεων και των περιορισμών αποτελούσε μια αντίδραση στην τεχνοκρατική κατάταξή τους από τους υπαλλήλους της ΕΑΠ και της δημόσιας Διοίκησης σε «αστούς» και «αγρότες», η οποία απέκλινε σε πολλές περιπτώσεις από την προηγούμενη προέλευση και απασχόλησή τους. Καταδείκνυε επίσης την επιλογή τους να αναζητούν με δικά τους μέσα και δίκτυα καταλληλότερη περιοχή εγκατάστασης και να εξασφαλίζουν προσφορότερους όρους απασχόλησης. Ταυτόχρονα, συνιστούσε και μια απάντηση σε ένα απρόσωπο καθεστώς αποκατάστασης, προς το οποίο δεν αισθάνονταν καμία υποχρέωση, καθώς αυτό πρότασε εθνικές, δημογραφικές και οικονομικές προτεραιότητες, σε βάρος των καθημερινών βιοτικών αναγκών τους και των προσωπικών και επαγγελματικών προτιμήσεών τους.⁵¹

48. Elisabeth Kontogiorgi, *Population exchange in Greek Macedonia: the rural settlement of refugees 1922-1930*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2006, σ. 287. 160.000 δραχμές φέρεται να απαιτήσε πρόεδρος κοινότητας από 40 οικογένειες, εκ των οποίων τις 40.000 προκαταβολικά, προκειμένου να αξιοποιήσει τα μέσα που διέθετε στον Εποικισμό και να τους μετακινήσει από τη Νίψη Θράκης στη Δάρροβα Σταυρουπόλεως. Βλ. εφημ. *Θάρος*, 16.10.1929, σ. 4.

49. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα* (μτφρ. Φ. & Μ. Βεινόγλου), Αθήνα, Τροχαλία, 1926/1997, σ. 100.

50. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 3.9.1927, σ. 3.

51. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί, ό.π.*, σ. 178-180· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης,

Παράλληλα, επιχειρώντας να περιορίσουν τη συχνή παρουσία και την ανεξέλεγκτη δράση των προσφυγοπατέρων στον χώρο των δημοσίων υπηρεσιών, ειδικά μετά την έναρξη της διαδικασίας της εκτίμησης των εγκαταλειφθεισών περιουσιών (1925) και της καταβολής των αποζημιώσεων (1926), τα στελέχη όριζαν αυστηρά τις ώρες υποδοχής των αντιπροσώπων των προσφυγικών οργανώσεων, ενώ πίεζαν για αυτονόμηση των προσφύγων από αυτόκλητους προστάτες επιβάλλοντας την αυτοπρόσωπη παρουσία ή τη συνοδεία τους μόνο από πληρεξούσιους δικηγόρους. Το μέτρο αυτό φυσικά δεν έτυχε της επιδοκιμασίας ούτε των ίδιων των προσφύγων, καθώς η προσφυγή σε νομικές υπηρεσίες σήμαινε γι' αυτούς επιβάρυνση από 800-2.500 δραχμές, όταν οι συμπατριώτες τους εργολάβοι τούς χρέωναν από 25-500 δραχμές.⁵² Η προσπάθεια απομάκρυνσης των ποικίλων διαμεσολαβητών από τα γραφεία περιλάμβανε συχνά και την άσκηση βίας. Παράγοντες οι οποίοι γίνονταν επίμονοι και φορτικοί, εκδιώκονταν αρκετά συχνά («κλωτσηδόν»), κατηγορούμενοι για εκβιασμό, απόπειρα δωροδοκίας και παρακώλυση της λειτουργίας των υπηρεσιών.⁵³

Σε μια προσπάθεια να προστατεύσουν από τις συκοφαντίες των συλλόγων τα ικανά και πεπειραμένα στελέχη τους, τα οποία άλλωστε δεν επαρκούσαν για τη διεκπεραίωση του όγκου των εργασιών, οι υπηρεσίες διενεργούσαν αυστηρότατο έλεγχο στις καταγγελίες και εξέταζαν μόνο αυτές που υποβάλλονταν επώνυμα. Η προσφυγή σε εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας αποτελούσε βέβαια εύκολη και γι' αυτό συχνή πρακτική των συλλόγων, την οποία οι προϊστάμενοι καλούνταν σε κάθε περίπτωση να διερευνήσουν, προκειμένου να μη δυσφημίζεται το έργο τους. Το 1925, για παράδειγμα, ο διευθυντής Εποικισμού Θράκης ενημέρωνε την ΕΑΠ για το αβάσιμο περιεχόμενο δημοσιεύματος στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, με τίτλο «Τα σκάνδαλα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», κατά του προϊσταμένου του Γραφείου Εποικισμού Αλεξανδρουπόλεως Σταύρου Κιζιάγισλη. Ο προϊστάμενος κατηγορούνταν από τον Παμπροσφυγικό Σύλλογο Αλεξανδρουπόλεως ότι είχε ζημιώσει οικονομικά την υπηρεσία με την επιλογή του να προμηθευτεί σιτάρι για σπορά με υψηλή περιεκτικότητα ξένων υλών και σε ακριβή τιμή. Κατά τη διενέργεια των ανακρίσεων ωστόσο, και ενώ είχε ήδη ληφθεί η απόφαση

2019, σ. 159· Barbara Harrell-Bond – Eftixia Voutira – Mark Leopold, «Counting the refugees: gifts, givers, patrons, and clients», *Journal of Refugee Studies* 5/3-4 (1997), σ. 211.

52. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 11.7.1925, σ. 1, 26.4.1929, σ. 1· εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11.12.1927, σ. 5.

53. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 30.4.1930, σ. 3, 1.5.1930, σ. 2.

της άμεσης απόλυσης του υπαλλήλου, αποδείχτηκε δολίευση από τον ίδιο τον σύλλογο του δείγματος που είχε αποσταλεί, προς επίρρωση των καταγγελιών του. Ο διευθυντής Εποικισμού έσπευδε να προειδοποιήσει την υπηρεσία του για τον κίνδυνο που έκρυβαν η παντοδυναμία των προσφυγικών παραγόντων στις Νέες Χώρες και οι επεμβάσεις τους στο έργο των υπαλλήλων, και να υπερασπιστεί την ακεραιότητα του συκοφαντημένου στελέχους. Διαβεβαίωνε ότι:

Η Διεύθυνσις Θράκης επάταξε και θα πατάξη πάντα ανήθικον ή ολιγωρούντα περί την εκτέλεσιν της υπηρεσίας του υπάλληλον. Πάντα όστις επηρεαζόμενος ή φοβούμενος τας διαφόρους επεμβάσεις θα χρησιμοποιήση την υπηρεσίαν του ως βαθμίδα διά την επικράτησιν των Συμβουλίων των Προσφυγικών Συλλόγων [...]. Έχει υποχρέωσιν να συνταυτίση την τύχην της μεθ' υπαλλήλων ολίτινες, [...] αδιαφορούντες διά τας σκευωρουμένας κατ' αυτών συκοφαντίας και διά τας δυσαρρεσκείας ας γεννώσιν [sic] αρνούμενοι την εκτέλεσιν χαριστικών πράξεων [...] δεν δέχονται να γίνωσι όργανα των προσφυγικών συλλόγων.⁵⁴

Οι αποκαλύψεις επίσης για εμπλοκή μελών των διοικητικών συμβουλίων στο εμπόριο παράνομων βεβαιώσεων, μετά το 1926, με στόχο την είσπραξη των αστικών αποζημιώσεων από άτομα που δεν τις δικαιούνταν (π.χ. οι αγροτικώς αποκατεστημένοι) ανάγκασαν τους αρμόδιους φορείς να αυστηροποιήσουν τη διαδικασία έκδοσης των πιστοποιητικών.⁵⁵ Διερευνώντας τη νομιμότητα της λειτουργίας των συλλόγων, οι υπηρεσίες προέβαιναν τακτικά στον έλεγχο των καταστατικών και των λογιστικών βιβλίων τους, στην εξακρίβωση της γνησιότητας των σφραγίδων και των υπογραφών των Προεδρείων τους καθώς και στην τυποποίηση των εγγράφων που τους επέτρεπαν να χορηγούν. Κατά καιρούς δημοσιοποιούσαν καταλόγους με τα αναγνωρισμένα σωματεία, τα οποία είχαν δικαίωμα έκδοσης πιστοποιητικών για είσπραξη επιδομάτων και αποζημιώσεων, ενώ προέβλεψαν επιβολή αυστηρών ποινών τόσο σε όσους εξέδιδαν όσο και σε όσους υπέβαλλαν ψευδή έγγραφα. Με τον συχνό έλεγχο επιχείρησαν όχι μόνο να αποτρέψουν τις καταχρήσεις σε βάρος της κρατικής περιουσίας, αλλά και να προστατέψουν τους πρόσφυγες από τις δαπάνες της έκδοσης άκυρων βεβαιώσεων.⁵⁶

Έτσι, στις αρχές της επόμενης δεκαετίας, σωματεία όπως το Θρα-

54. Διευθυντής Εποικισμού Θράκης προς ΕΑΠ, Αθήνα 22.1.1925, φάκ. 753, φάκελοι αρχείου εισερχομένων και εξερχομένων 1925, ΑΠΓΠ, ΓΑΚ.

55. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 16.6.1930, σ. 4, 22.8.1931, σ. 4.

56. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 12.6.1928, σ. 3, 14.6.1928, σ. 3, 10.8.1931, σ. 1· εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 5.2.1928, σ. 4, 6.5.1928, σ. 4, 6.10.1929, σ. 2.

κικό Κέντρο ή ο Σύλλογος των Οπλαρχηγών Ποντίων διαφήμιζαν την αυστηρότητα και την τυπικότητα των εργασιών τους, αρχές με τις οποίες, όπως ισχυρίζονταν, είχαν συμμορφωθεί τα μέλη τους αλλά και χάρη στις οποίες τα εκδοθέντα έγγραφά τους αναγνωρίζονταν από τις δημόσιες υπηρεσίες. Το γεγονός ότι «οι αιτούντες κατηνόησαν ότι δεν πρέπει να ζητούν βεβαίωσιν ανυπάρχτων ή δυσκόλως αποδεικνυομένων γεγονότων», όπως διακήρυτταν τα διοικητικά συμβούλια, λειτουργούσε προς όφελος τόσο των προσφύγων όσο και των ίδιων των σωματείων, αφού ενίσχυε το κύρος τους απέναντι στις κρατικές αρχές και ταυτόχρονα τους διασφάλιζε βασικούς πόρους.⁵⁷ Παράλληλα, με τη λειτουργία για κάποιο διάστημα Γραφείων Πληροφοριών εντός των Γραφείων Ανταλλαγής με παρατεταμένο ωράριο λειτουργίας, στα οποία οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να ενημερώνονται άμεσα και δωρεάν για την τύχη της υποβληθείσας δήλωσης εκκαθαρίσεως της περιουσίας τους, να υποβάλλουν παράπονα και να διορθώνουν λάθη, επιχειρήθηκε η προστασία του προσφυγικού στοιχείου από την εμπορική εκμετάλλευση των υποθέσεών τους, την αναιτιολόγητη γραφειοκρατία και τη δράση των προσφυγοπατέρων.⁵⁸

Ταυτόχρονα όμως και ο προσφυγικός κόσμος εμφανίζεται να επικροτεί την αυστηροποίηση του πλαισίου λειτουργίας των σωματείων και την εκκαθάριση του χώρου από τυχοδιωκτικά άτομα. «Μετά κατάργησιν ενταύθα παρά συλλόγων υπό Πρωτοδικείου ηλπίσαμεν εκλείπη διενεργούμενος θόρυβος προς δυσφήμισιν εντίμων πολιτών (sic)», τηλεγραφούσε η Επιτροπή Δικαιούχων Ανταλλαξιμών Προσφύγων Εδέσσης στην κυβέρνηση το 1926. Ζητούσε να επαναπροσληφθεί σε επιτροπή της Εθνικής Τράπεζας συγκεκριμένος πρόσφυγας με επαγγελματικά εχέγγραφα (ο διευθυντής του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου της πόλης) και με ηθική ακεραιότητα, και να αποτραπεί η εμπλοκή ατόμου που προωθούσαν ύποπτα προσφυγικά σωματεία της πόλης.⁵⁹ Οι διαμαρτυρίες αρκετών

57. Η παραπομπή στην εφημ. *Θάρος Δράμας*, 24.4.1931, σ. 1· βλ. επίσης και διαφημιστική προβολή της νομιμότητας των εργασιών του Συλλόγου των Οπλαρχηγών Ποντίων, *Θάρος Δράμας*, 25.1.1932, σ. 3, 7.2.1932, σ. 3, 15.6.1932, σ. 3.

58. Τα Γραφεία Πληροφοριών παρέμειναν λίγα σε αριθμό και η διάρκεια λειτουργίας τους εξαρτήθηκε από το μέγεθος του προσφυγικού πληθυσμού που εξυπηρετούσαν. Έτσι, στην Πελοπόννησο (Πάτρα, Καλαμάτα) οι υπηρεσίες διακόπηκαν από το 1927, ενώ στη Δράμα αναπληρώθηκαν σε κάποιο βαθμό «διά των βιβλίων των ερωτημάτων». Βλ. εφημ. *Θάρος Δράμας*, 4.2.1927, σ. 3, 8.2.1927, σ. 1, 21.9.1929, σ. 3· εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.10.1927, σ. 3, 21.11.1927, σ. 3.

59. Τηλεγράφημα εξ Εδέσσης προς Υπουργόν Γεωργίας, Διεύθυνσιν Ανταλλαγής, Εξοχώτατον Πρωθυπουργόν, Υπουργόν Προσφύγων, Κεντρικήν Επιτροπήν

προσφύγων στις εφημερίδες για διοικητικά συμβούλια που δεν λογοδοτούσαν για τις αποφάσεις τους και οι επίμονες εκκλήσεις τους, στις αρχές κυρίως της δεκαετίας του 1930, για διενέργεια τακτικού ελέγχου στα ποικιλώνυμα σωματεία από τις νομαρχίες καταδεικνύουν τη σταδιακή εξοικείωση των νέων πολιτών με το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των συλλόγων και τον βαθμιαίο περιορισμό της ανοχής τους απέναντι στις όποιες ατασθαλίες.⁶⁰ Οι νέες αυτές συμπεριφορές απορρέουν από τις μεταλλαγές που υφίστατο ο ίδιος ο προσφυγικός πληθυσμός μέσα από την αλληλεπίδρασή του με το νέο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Συνδέονται επίσης με τον μετασχηματισμό της προσφυγικής αυτοοργάνωσης μέσα στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης και της συρρίκνωσης των κρατικών παροχών, ειδικά μετά τη διάλυση της ΕΑΠ.

Οι πρόσφυγες ως ενεργά κοινωνικά υποκείμενα

Η σωματειακή αυτοοργάνωση αποτέλεσε για τους προσφυγικούς πληθυσμούς ένα μέσο προσαρμογής και ενσωμάτωσης στις νέες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες μέσα από την εξοικείωση που τους παρείχε –μεταξύ άλλων– και με τους μηχανισμούς οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού Δημοσίου. Για τους νέους πολίτες το ελληνικό κράτος αποκτούσε υπόσταση μέσα από την υλικότητα και τις τετριμμένες πρακτικές της γραφειοκρατίας της αποκατάστασης, όπως την έκδοση των ποικίλων ταυτοποιητικών εγγράφων, την υποβολή, τον έλεγχο και την επικύρωσή τους από τους αρμόδιους φορείς.⁶¹ Στην επαφή τους αυτή με τον κρατικό μηχανισμό οι πρόσφυγες έρχονταν αντιμέτωποι όχι μόνο με τους μικρομηχανισμούς της εξουσίας των δημοσίων οργάνων αλλά και με την αντιβενιζελική και αντιπροσφυγική αντιπαλότητά τους. Ως ενεργά κοινωνικά υποκείμενα ανέπτυξαν όμως και τις δικές τους συλλογικές στρατηγικές υπέρβασης των προσκομμάτων κατά την εξυπηρέτησή τους.

Η διαμεσολάβηση των συλλόγων δεν περιορίστηκε στην παροχή πρακτικής βοήθειας σε απροστάτευτες ομάδες στερούμενες πληροφόρησης, δικτύων και μόρφωσης, για τη διεκπεραίωση των γραφειοκρατι-

Διαχειρίσεως Μουσουλμανικών Κτημάτων, Εθνοτράπεζαν, αριθ. 344, 1926, φάκ. 983, «Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων», ΑΠΓΠ, ΓΑΚ.

60. Εφημ. *Θάρος Δράμας*, 31.1.1932, σ. 1.

61. Aradhana Sharma – Akhil Gupta, «Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization», Aradhana Sharma – Akhil Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State: a reader*, Μάλντεν, Blackwell Publishing Ltd, 2006, σ. 11-18.

κών απαιτήσεων της υποδοχής, της περίθαλψης και της αποκατάστασης. Διευρύνοντας συνεχώς τα πεδία και τα όρια της δράσης τους, ειδικά μετά την εμπλοκή στο έργο της αποκατάστασης της Εθνικής Τράπεζας και της ΕΑΠ, τα σωματεία υπερασπίστηκαν συνολικά τα δικαιώματα των μελών τους και αγωνίστηκαν για την παράκαμψη των ποικίλων εμποδίων που ορθώνονταν στην εφαρμογή των προγραμμαμάτων αρωγής τους. Ειδικά στις Νέες Χώρες, με την πολυπληθή προσφυγική παρουσία και τα υλικά διακυβεύματα της αποκατάστασης, η οργανωμένη παρέμβαση στο δημόσιο πεδίο συνάντησε περισσότερες ευκαιρίες έκφρασης και αλληλεπίδρασης με τους εκπροσώπους του κράτους. Οι επικεφαλής επινόησαν στρατηγικές επίσπευσης των διαδικασιών και άσκησαν πίεση για την άρση των αδικιών και των αποκλεισμών. Παράλληλα, επιχείρησαν να περιορίσουν τη δυσμενή μεταχείριση των προσφύγων δικαιούχων προβάλλοντας ενδεδειγμένους απέναντί τους τρόπους υπαλληλικής συμπεριφοράς. Δημοσιοποιώντας τις δυσλειτουργίες του Δημοσίου, με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωποι καθημερινά, ευαισθητοποιούσαν την προσφυγική κοινή γνώμη και μεθόδευαν την παρέμβαση της πολιτείας.

Όμως ταυτόχρονα οι προσφυγικοί σύλλογοι αναπαρήγαγαν τις ανισότητες που υποτίθεται ότι μάχονταν, δημιουργώντας νέες ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό τους και ενθαρρύνοντας, σε αρκετές περιπτώσεις, συνθήκες εκμετάλλευσης των ίδιων των μελών τους. Η διαμεσολάβηση στον κρατικό μηχανισμό προσέφερε, σε άτομα και ομάδες, ευκαιρίες συσσώρευσης πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου αλλά και προνομιακές ευρείες δικτυώσεις με οικονομικά/επιχειρηματικά συμφέροντα, τα οποία αναπτύσσονταν γύρω από τα προγράμματα αποκατάστασης και τις παροχές τους, εκμεταλλευόμενα την ελλιπή συνολική κρατική εποπτεία και τα κενά που δημιουργούσε η σύμπραξη πολλών φορέων. Οι σχέσεις των συλλόγων με τους ίδιους τους εκπροσώπους του κράτους δεν ήταν άλλωστε πάντα ανταγωνιστικές και συγκρουσιακές, αλλά άφηναν περιθώρια διαπραγμάτευσης, συνεργασίας και πολλαπλών μορφών συσχέτισης.

Από την πλευρά του το κράτος ενθάρρυνε την προώθηση των συλλογικών επιδιώξεων και έδινε ευκαιρίες προβολής των προσφυγικών συμφερόντων. Η εκλογική δύναμη που αντιπροσώπευαν οι νέοι πολίτες, επέβαλλε εξ αρχής τη συνομιλία μαζί τους και την ικανοποίηση πολλών από τις διεκδικήσεις τους. Παράλληλα όμως επιχείρησε να ρυθμίσει τη δυναμική της προσφυγικής συσπείρωσης και να συγκρατήσει τη δράση των προσφυγοπατέρων. Προκειμένου να διασφαλίσει την εφαρμογή της προσφυγικής πολιτικής, προχώρησε σταδιακά στην επέκταση του πλαισίου λειτουργίας της σωματειακής δράσης και στην οριοθέτηση των

παρεμβατικών δικαιωμάτων της, ενώ ανταποκρίθηκε διαφοροποιημένα και επιλεκτικά στα αιτήματα των εκπροσώπων της.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι αναδύθηκαν σε φορείς με πολιτική βαρύτητα όχι μόνο χάρη στους ρόλους και τις αρμοδιότητες που τους εκχωρήθηκαν, τις διαχειριστικές πρωτοβουλίες και τις ενεργητικές δράσεις που ανέπτυξαν με στόχο την επέκταση των ανεπαρκών κρατικών παροχών και τη διόρθωση των προγραμμαμάτων αποκατάστασής τους. Μέσα επίσης από τις επιτηρητικές λειτουργίες που ανέλαβαν και τις πρακτικές ελέγχου που ακολούθησαν απέναντι στις εργασίες και τις συμπεριφορές της Διοίκησης, υποδύθηκαν κρατικούς ρόλους εξουσίας και άσκησαν διακυβέρνηση «από τα κάτω», μέσα πάντα στα συγκεκριμένα περιθώρια που τους παραχωρούσε το κράτος ή που τους επέτρεπαν οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της πρώτης δεκαετίας του Μεσοπολέμου.⁶²

---

62. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969», Έφη Αβδελά – Χάρης Εξερτζόγλου – Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ. 271-277.

SUMMARY

Giota Tourgeli, «*We request his immediate dismissal*»: *refugee associations against the oppressive employees of the resettlement agencies*

In the aftermath of the Asia Minor Catastrophe the Greek state was confronted with the unprecedented task of carrying out a resettlement program for 1.221.849 uprooted Orthodox Greeks. Theoretically, the newcomers had privileged access to the rehabilitation program implemented jointly by the Greek state and international organizations in the form of monetary, material and service support. Nevertheless, the National Schism, the economic recession and the political turmoil of the period influenced both the formulation and the implementation of the refugee policy. Refugees had to vie for resources that were constantly shrinking, an excessive bureaucracy with which they were unfamiliar and a hostile state apparatus which treated them as second-class citizens. Moreover, the immense size of the refugee population, its cultural diversity and their political affiliation with Venizelism affected not only their relations with the indigenous population but also their transactions with the civil servants (who were typically Old Greeks).

From the very beginning, refugee organizations that were formed based on the place of origin of their members became the vehicle of refugee adjustment to the new environment as well as the protectors of their interests against the natives. Their boards of directors undertook not only bureaucratic functions (issuing, for example, various refugee status certificates) and institutional roles (participation at various state committees) in the resettlement process, but also assumed the task to defend their members (among them many illiterates, Turkish-speakers and people deprived of networks and information) against the demands and the vagaries of the public administration.

The paper examines the initiatives developed by refugee organizations to compete with the chronic weaknesses of the state administration as well as their actions to overcome the obstacles, injustices and exclusions reserved for them by the employees of the rehabilitation services. It further aims to elucidate the role of the associations as pressure groups against the representatives of the rehabilitation services. At the same time, it analyzes the limits of their bargaining power in the whole rehabilitation process of the refugees.

